

ЗБРОЯ. СПОРЯДЖЕННЯ. ТЕХНІКА

Євген СЛАВУТИЧ

ОЗБРОЄННЯ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА ГЕТЬМАНЩИНИ У XVIII ст.

Зброя українських козаків завжди привертала увагу військових істориків – як зброєзнавців, так і нефахівців у цій ділянці. Та якщо арсенал козацької зброї XVI–XVII ст. уже вивчено досить грунтовно (праці І. Свешнікова, Д. Тойчкіна, В. Сидоренка, І. Крип'якевича, Б. Мельника), то розроблення питань історії озброєння козацького війська XVIII ст. досі лишається незадовільним. Хоч і тут можна назвати відому монографію О. Апанович “Збройні Сили України першої половини XVIII століття” (1969), у якій авторка визначила склад озброєння українських козаків Гетьманщини того періоду, а також поділ козаків на певні категорії за складом наявної у них зброї¹.

Предметом нашої розвідки обрано розвиток ручного озброєння козацьких полків Української держави у XVIII ст. У дослідженні ставимо завдання визначити основні етапи тогочасного переозброєння цих полків, а також чинники, що зумовлювали зміни в озброєнні; встановити види й типи козацької зброї. Ми не маємо на меті проаналізувати й описати всі види і морфологічні типи зброї, якою користувалися козаки, – це справа майбутніх зброєзнавчих студій. Обмежимося лише відомостями, потрібними для загальної характеристики типів ручної вогнепальної і холодної зброї, а також для пояснення, що саме в озброєнні козаків було визначальним для їхнього воєнно-тактичного значення, статусу як роду військ, організації і обов’язків.

З огляду на специфіку матеріалу, коли потрібно було характеризувати конкретні види вогнепальної і холодної зброї і з’ясувати деякі складні поняття типології, морфологічних ознак та походження різних видів їх, ми зверталися до публікацій дослідників, що вивчали безпосередньо дотичний нашої теми матеріал. Зокрема до праць істориків-зброєзнавців Л. Маковської, В. Сидоренка, Д. Тойчкіна, В. Маркевича, С. Богоявленського, М. Гордеєва, Е. Аствацатурян та розробок відомого археолога-зброєзнавця І. Свешнікова².

Оскільки в сучасній українській історіографії зброєзнавчі терміни все ще трактовані велими довільно, у додатку до статті подано наше тлумачення окремих з використаних у роботі спеціальних термінів.

Мобілізація до козацького війська провадилася за територіальним принципом. У кінці XVII – на початку XVIII ст. кількість полків Гетьманщини усталася і складалася з десяти, а саме: Стадорубського, Чернігівського, Ніжинського, Прилуцького, Київського, Переяславського, Лубенського, Гадяцького, Полтавського й Миргородського. Після приєднання в 1775 р. Полтавського полку до Новоросійської губернії у Гетьманщині залишилося дев'ять полків як в адміністративно-територіальному, так і у військовому поділі.

У другій половині XVII ст. козацьке військо за родом військ поділялося на піхоту і легку кінноту. Пропорція між кавалерією та піхотою була досить умовою і випливала головним чином з фінансових можливостей козаків. У 1780-х рр. кіннота становила 2/3 козацького війська.

З початку XVIII ст. козак мав з'являтися на службу з двома кіньми (один в'ючний), що, утім, було можливим не для всіх козаків. З безкінних умовної складалася в козацькому війську піхота. За майновим рівнем компонти полкові, зокрема Миргородського полку, розрізняють козаків "можніших", "можних же конnych", "п'яших могучих"³. Матеріальний рівень козацтва визначав також поділ війська ще й на групи з особливими для кожної службовими обов'язками: кінні "оружейні" (з рушницями), кінні "безоружейні" (без рушниць), піші "оружейні" та піші "безоружейні". За даними історика Д.Бантиш-Каменського, у 1723 р. в десяти полках налічувалося

16540 піших і 38701 кінних козаків⁴. У походи та до роз'їздів на кордонах заличували кінних козаків. А основна маса безкінних виконувала допоміжну й сторожову службу: працювала на будові й лагодженні укріплень та фортець, чатувала на них (при маяках), супроводжувала судна з провіантром, обслуговувала обози та артилерію тощо. Лише окремі піші козацькі частини вирушали в похід⁵. Однак співвідношення кінних і піших у полках не було однаковим⁶.

Стан готовості козаків щодо зброї був безпосередньо пов'язаний із системою матеріального забезпечення козацького війська. Держава стосовно цього практично не мала жодних зобов'язань. Козаки, вирушаючи на війну, мусили споряджатися самостійно власним коштом.

Якнерегулярні формування, козацькі полки не дотримувалися чіткої одноманітності у зброї навіть у межах полку. Втім предмети озброєння, а разом і спорядження, кінський убір та фасон предметів одягу реєстрових козаків, об'єднаних єдиною етнічною і становою належністю, ідеологією і бойовими традиціями, були традиційними і здебільшого однотипними в усьому "малоросійському" козацькому війську.

У кінці XVII – на початку XVIII ст. сформувався комплекс озброєння українських гетьманських козаків, який відтоді став для них типовим. Це – рушниця, шабля й спис. З такою зброєю козак мав з'являтися на збірний пункт згідно з гетьманськими універсалами та указами козацького і російського

командування. Чільну рулю у збройному арсеналі козаків відігравала вогнепальна зброя. Проте до 20-х рр. XVIII ст. у козацькому війську рушниця ще не усунула повністю лук зі стрілами⁷. Про характер тогочасного козацького озброєння уривчасті відомості залишили сучасники іноземці. Так, англійський посол у Московській державі Чарльз Вітворт 1705 р. занотував, що одні козаки “озброєні коротенькими іржавими рушницями, інші – луками і стрілами...” А описуючи військові дії 17 вересня 1708 р., він уже зазначав, що “козаки й калмики вдарили шведам у фланг і багато завдали їм шкоди своїми списами”⁸. Для порівняння, шведський посол Гільдебрандт, перебуваючи в Україні у 1656–1657 рр., так схарактеризував озброєння відділів козацької кінноти: “Вони мають шаблю, прив’язану до боку простим ременем, рушницю з ременем через плече, яку вони самі роблять, враз із порохом; пістолю у руці й нагайку.... Деякі носять і сагайдак з луком...”⁹ Отже, основна зброя козаків – традиційна рушниця місцевої роботи або лук зі стрілами та шабля – не зазнала змін. Натомість унаслідок входження гетьманських козацьких полків до складу іррегулярної кавалерії Російської армії поряд з донськими, слобідськими, чугуйськими та іншими козаками й хрещеними калмиками неодмінним предметом озброєння “малоросійських” козаків на межі століть стає ще й список, а пістолі – привілеєм старшини.

Не вдаючись до докладної характеристики козацької зброй, її похо-

дження та морфологічних ознак, коротко розглянемо основні риси й визначальні конструктивні особливості зразків вогнепальної і холодної зброй, що були на озброєнні українських козаків, а також як їх носили.

Козацьким *рушницям* на відміну від рушниць армій інших європейських країн властиві були застарілі, характерні для середини XVII ст. форми і оздоблення. Вони мали ложе довгє з підцівником на всю довжину цівки, виготовлене з деревини клена чи берези й прикрашене вставками з чорного дерева, кістки й мушель, традиційний короткий і вузький аркебузний багатопрофільний приклад із шухлядою (гніздом) для рушничного приладдя (флейтухів, сала та кременів) (ил. 1). У вітчизняних писемних джерелах XVII–XVIII ст. такий тип рушниць дістав назву “ручниця” (див. Додаток). Козацькі ручниці зазвичай оснащувалися недовгими, надзвичайно відпорними цівками східного виробництва, з невеликим потовщенням у дульній частині, завдовжки 800–1090 мм і калібром 12–16,5 мм, виготовленими з так званого червоного заліза (цівки робили з литого “витого” булату й зварювали на відміну від простих цівок спіраллю, а не вздовж, завдяки чому вони зазнавали розриву рідше¹⁰), із гладким або нарізним каналом, з 6–8 півкруглими гвинтовими нарізами. Загальна довжина рушниць коливалась від 110 до 136 см, вага сягала 4 кг. Найчастіше до козацьких рушниць використовували замки англо-голландського типу. Меншу популярність мав

Іл. 1. Бойовий стрій козацької піхоти. Фрагмент барельєфа на саркофазі польського короля Яна Казимира в церкві Сен-Жермен де Пре у Парижі, що зображає битву під Берестечком 1751 р. Скульптор Ж. Тібо, 1672 р.

азійський (турецький, або арабський, іспано-мавританський) та інші замки. Перший тип в Україні дістав назву “шкоцького”¹¹.

Рушниці мали неширокий погонний ремінь з антабками для завіщування за спину. У поході рушниці вкладали у шкіряний покрівець нагалище¹².

Заряджали рушницю так: 1) вояк зводив курок на запобіжник; на відкриту полицю замка (панівку) сипав порох з натруски, закривав полицю; 2) діставав з ладівниці набій, надривав (скушував) його з боку пороху, висипав порох у цівку, опускав туди порожню паперову оболонку з кулею; 3) витягав шомпола й прибивав ним заряд у цівці (при цьому папір, зім'явшись, ставав флейтухом); 4) забираючи шомпол у ложе, ставив

курок на бойовий звід, прикладався і смикав за спусковий гачок.

Козацькі “завісні пищалі”, “ручниці”, використовували як у пішому, так і в кінному строю. Однак своїм розміром і формою вони були призначені більше для пішої стрільби в бою та полювання. Через це російське командування відряджало козаків відвідувати вартову службу на форпостах і охороняти обози, табори й запілля. Традиційні бойові козацькі “ручниці” з характерним багатопрофільним прикладом часто позначалися в приватній і офіційній документації в Гетьманщині терміном “мушкет” або “пищаль”. Хоча власне мушкет, тобто довгу, важку рушницю велико-го калібрУ з широким прикладом, де був глибокий виїм для великого пальця зверху, козаки зовсім не викорис-

товували. Узагалі термін “мушкет” із середини XVII ст. почали вживати як збірну назву, якою окреслювали будь-яку за типом і походженням військову завісну рушницю полегшеного зразка з погонним ременем, якщо вона не була західноєвропейського карабінного, мушкетного й фузійного (французького) типу, наприклад: “мушкет розходний”, московський, черкеський, донський тощо. Власне, семантика цього слова ідентична російському збірному терміну “пищаль” другої половини XVII ст.¹³

Старшина у воєнному побуті використовувала здебільшого *пістолі* й *карабіни* західної, російської чи турецької роботи з ударно-кремінним замком англо-голландського чи французького типу, рідше – пищалі гладкі й нарізні козацького типу із замками західноєвропейської або тульської роботи, з 20-х років – також фузії. Носили карабін на ремінному перев'язу з металевою пряжкою і гаком, на який його підвішували. Наприклад, генеральний хорунжий М.Ханенко 16 квітня 1733 р. замовив слюсареві виготовити пару карабінів з мосяжним прибором за 6 руб.¹⁴ А гетьман Д.Апостол 1728 р. доручив сотнику конотопському купити для нього в Гданську “две ручници терновии, з яких кождая была б о семи гвѣнтах..., а ложа и приклади такіе, як и в протчих наших ручницах, тилько з замками фолинтовими добрами (себто фузійними, французькими батарейними. – Е. С.)...”¹⁵ У реєстрі майна полковника Д.Апостола, складено му в 1724 р., налічуємо 49 (!) замків

фузійних тульського виробництва. В опису вогнепальної зброї полковника П.Полуботка 1722 р. подибуємо 9 пар пістолів та 27 гвинтових і 12 гладких “пищалей”. Генеральний підскарбій Я.Маркович у липні 1723 р. замовив купити в Шльонську (Силезії) “флінту” (фузію), пару пістолів гладких і ладівницю, а в травні 1724 р. – там само – знов фузію гладку, довгу¹⁶.

Утім основною вогнепальною зброєю практично всіх середніх і вищих старшинських чинів були *пістолі*. Наприклад, значковий товариш Чернігівського полку Петро Мокревич узяв у похід навесні 1725 р. тільки шаблі й пару пістолетів добрих¹⁷. Пістолети були зручними в близькому бою, однак їхня далекобійність, потужність і густість бою були досить невисокими. Серед використовуваних пістолів абсолютно переважали західного виробництва: “шльонські”, “ліпські”, “шкоцькі” – з “шкоцькими” (шотландськими чи англійськими) ударно-кремінними замками, а подеколи і витончені східні пістолі, але до них часто приробляли “шкоцькі” замки¹⁸. Пістолети в поході носили у шкіряних ольстрах завдовжки до 37 см, які привіщували поперед сідла з кожного боку.

Разом з вогнепальною зброєю козаки носили біля пояса потрібний для обслуговування її набір предметів спорядження та інструментів: ладунку, або ладівницю, з набоями, порохівницю для зберігання грубозернистого, цівкового пороху, натрускуд для підсипання дрібного пороху на

панівку, кульницю, викрутку, кисети з кулями, кременями, кресалом, трутом, шкіряні сумки.

Розвиток вогнепальної зброї поступово зменшував ролю лука й стріл у бою, але в козацькому війську лук залишався поширеним ще й на початку XVIII ст. Козаки послуговувалися рефлексійними луками турецького, або мусульманського, типу середніх і малих розмірів (до 130 см). Для носіння й захисту лука і стріл від дощу та пошкоджень використовували спеціальні футляри – наруччя, або луб'я, і колчан. Разом з усім комплектом зброєю мав називати “сагайдак”, або “сайдак”¹⁹.

Колольна держакова зброя – *спис* до XVIII ст. була мало пошиrena в українському козацькому війську, тоді як у військовому мистецтві російських козаків спис відігравав дуже важливу роль. Однак уже починаючи з останніх років XVII ст., спис стає неодмінною зброєю і в “гетьманців”²⁰.

Козацький спис складався з довгого, але вузького, легкого держака-ратища (ратовища) завдовжки близько 3,5 м і видовженого залізного наконечника-вістря (довжиною до 30 см разом з конічною втулкою): вузького огранованого, квадратного в перерізі або ж широкого, огранованого, листо- чи пероподібної форми (універсальніший тип, побутував також у піших козаків). Упродовж походу спис висів за правим плечем козака, тримаючись за допомогою двох ремінних петель (темляків), прив'язаних відповідно на нижньому кінці списа (крізь спеціальний отвір) і посередині: петлю,

прив'язану на кінці ратища, надівали на ногу, а довгим верхнім темляком привішували за плече²¹.

Шаблі на озброєнні козаків були центральноєвропейських і східних типів, різного походження, чималу кількість їх становили вироби місцевих майстрів²². Піхви до шабель виготовляли з дерева й переважно обкладали чорною шкірою. Прибор складався із залізного наконечника й двох металевих обіймиць завширшки 1½ – 3 см з кільцями під паска, або “брейцарами”. Підвішували шаблю до поясного ременя з лівого боку на довгих ремінних пасках, які зазвичай оригінально перепліталися між собою посередині особливим вузлом крізь прорізи, чого не знаходимо на Сході й у західних сусідів українських козаків²³.

Через часті, далекі й довгі походи, до яких заличували козацьке військо з 20-х рр. XVIII ст., довгострікову службу при форпостах з тривалим відривом від господарства, а також поширення на козацький стан унаслідок фінансової реформи 1722 – 1727 рр. податків, що традиційно збиралі лише з поспільства²⁴, багато козаків до 30-х рр. дуже збідніли. Вони були неспроможні забезпечити себе всім потрібним для служби, насамперед вогнепальною зброєю. Так, за результатами огляду-інспекції українського війська російським генералітетом перед походом 1734 – 1735 рр., у козацьких полках тільки половина козаків мала коней і вогнепальну зброю (рушницю) – так звані “кінні оружейні”. А другу

половину козаків становили такі категорії, як “піші оружейні” й “піші безоружайні”²⁵. Відряджені в 1735 р. до Лінії козаки (16 тис.) виявилися “... самые неимущие, у них не только ружей, но и седел нет...”, – звітував фон Вейсбах. Подібні оцінки давав фельдмаршал Мініх²⁶.

Ускладнили ситуацію також руйнівні для козаків Кримські походи 1735, 1736 рр.²⁷ Випе козацьке керівництво й російські уповноважені в Канцелярії міністерського правління спробували були виправити становище, виокремивши групу заможних козаків, які б несли основний тягар військової служби. Так було покладено поділ козаків на “виборних” (тобто добірних) і “підпомічників” та вперше регламентовано козацький службовий стрій. Виборні козаки (яких, відповідно до указу від 1736 р., залишилося в компутах лише 20 тис.) мали ходити в закордонні походи, тимчасом як їхніх “підпомічників” відряджали на всілякі наряди – на форпости та інші наближені до дому місця, використовували як сторожу при сотенних правліннях і полкових канцеляріях. Крім того, вони мали забезпечувати виборних козаків усім військовим спорядженням – одягом, зброєю, кіньми з убором тощо. Генеральна військова канцелярія (далі – ГВК) пропонувала полковникам залічувати до виборних низку категорій, виходячи з матеріального становища козаків²⁸. Міру матеріального забезпечення козака встановлювала спеціальна інструкція ГВК від 16 вересня 1735 р.

Полковники Хрушцов, Богданов і Радищев запропонували в 1734 р. особливу форму, як визначати виборних козаків і що їм належить мати. “Форма исправностей” була прийнята ГВК, доповнена й розіслана у всі полки. У ній було послідовно зазначено набір військових “исправностей” чи “потребностей” (одяг, зброя і кінський убір) виборного козака із зазначенням приблизної вартості кожного предмета, зокрема й озброєння: мушкет ціною 2 руб., ладівниця – 15 коп., натруска – 3 коп., спис – 10 коп.²⁹

Проте сама зброя, як і більшість предметів амуніції, і надалі залишались у козаків неуніфікованими, тобто не форменими.

Сотенна старшина, значкові товариши й сотники, як звичайно, мали в поході комплект озброєння, подібний до козацького. Деякі сотники й значкові товарищи озброювалися пістолями замість рушниці³⁰. Натомість полкова старшина вибирала озброєння на власний розсуд і в “іменних відомостях” воно не реєструвалося. Здебільшого це були шабля й пара пістолів, у рідкісних випадках до них додавали ще й карабін.

Незважаючи на нововведення, спрямовані на “реанімацію” козацького війська, певний час ще зберігався поділ козаків на категорії залежно від озброєння (кінні з рушницею і без рушниці та піші з рушницею і без неї) – в основному через фінансову неспроможність козаків забезпечити себе спорядженням. Так, наприкінці 30-х рр., як про це свідчать дані полкових

“іменних відомостей” 1737 – 1738 рр., складених за результатами персональних оглядів козаків і старшини в сотнях, ще залишалося чимало козаків без коней, без рушниць чи без шабель, зокрема й категорія “піших безоружейних”. Цих останніх, озброєних самими списами, у війну з Туреччиною 1735 – 1739 рр. відряджали на обслуговування й охорону артилерії, обозів, вищих чинів тощо. “Піші оружейні” козаки відбували службу на Українській лінії та дніпровських форпостах, а “кінні оружейні” брали безпосередню участь у військових діях, їх посилали в розвідки, вони охороняли роз’їзди. Не виключено, що збройні категорії визначали на той час не лише за рівнем добробуту козаків, а й за характером їхньої служби. Наприклад, у деяких селах були тільки піші козаки, озброєні самими списами, а в інших – лише повністю озброєні кінні, яких відправляли в похід і для охорони кордонів з рушницею, шаблею, списом і рушничними припасами. Подибуюмо курені, де всі або половина козаків – піші, а озброєні рушницею й списом, в інших – кінні, озброєні рушницею і списом, шаблею і списом чи тільки списом. Особливо багато піших козаків служило в Переяславському й Полтавському полках, зважаючи на близькість кордону³¹.

Уявлення про боєздатність і рівень забезпечення козацького війська зброєю за тих часів краще від сухої статистики дає звіт гадяцького полковника Г.Граб’янки від 23 червня 1737 р. у відповідь на указ Малоросійської колегії про спо-

ряджання козаків у похід: “В полку Гадяцком между рядовыми козаками имются престарые, молодые, наймиты, некоторые безоружные, и в некоторых неисправное руже и недоволное число пороху и свинцю... лучшие козаки едини в беспрестанных походах поизмели, а другие в раскомандированих... оные козаки свое доброе руже в прежних походах потерялы, а иные оного ружя, також... за крайним своим убожеством покупитъ за что не имѣли, а хочай кто и купил бы, однак и купитъ нигде не сискал.... весма те козаки обнищалы”³².

Маємо також деякі відомості про особливості козацького озброєння по окремих полках, зокрема на час Шведського походу 1741 р. Так, відповідно до ордерів Стародубської полкової канцелярії про готовування до походу, розісланих в усі сотенні правління в середині березня того року, кожний козак мав вирушати в похід з двома конями й належною зброєю зі спорядженням. Згідно з поданою формою, озброєння козака складалося із рушниці з погонним ременем і рушничним начинням, спеціального ремінного зеленої перев’язу з гаком-карабінчиком (бандолет) завширшки 3 пальці, на який чіпляли рушницю, шаблі з ремінними пасками, списа, ладівниці й рогової натруски, 15 кременів, 3 фунтів пороху, 80 куль, 3 фунтів олива (свинцю), “наворотки, протички” й форми для ліття куль до казенних рушниць на кожен курінь³³.

Водночас ордером з Лубенської канцелярії, надісланим у сотенні правління в перших числах березня

1741 р., наказано, аби місцеві уряди доклали зусиль і потурбувалися, щоб до походу кожний козак мав рушницю, пороху три фунти, кулі, кремені та інші збройові речі, передбачені минулими указами Генеральної військової канцелярії (тобто “Формою исправностей” виборного козака 1735 р.). До рушниці мав бути зелений перев’яз з погонним гаком, завширшки 3 пальці, а при сідлі біля правого стремена – “остерко” (олстро, бушмат), у яке мало засуватися дуло рушниці. Крім того, для захисту від дощу і пилу ставилася вимога мати на рушниці “олстро” (нагалище, покрівець). Щоб зберігати дрібний (затравковий) порох для підсипання на поліцю замка, у всіх козаків повинні були бути рогові натруски³⁴.

У 30-х рр. зроблено також перші кроки до уніфікації козацької зброї. До того часу козаки хоч і мали однотипні рушниці, але через брак централізованого забезпечення повної уніфікації в розмірах, калібрі й приборі не було. Причім, очевидно, ані козаки, ані командування не вбачало в ній потреби, виходячи із традиційного статусу козацького війська як іррегулярної сили. Однак у тривалих і важких походах 20-х рр. більшість козаків втратила свою зброю. У зв’язку з цим гетьман Д. Апостол у травні 1728 р. надіслав лист-клопотання графові Г. Головіну в Колегію іноземних справ. Покликуючись на втрату рушниць козаками в Низовому Дербенському поході й на Лінійній роботі під Царицином, а також на відсутність у Малоросії майстрів

“оружейної” справи, гетьман просив імператора виготовити на російських зброярях для козаків за їхній кошт 20 або 30 тис. “мушкетов” (рушниць) невисокої ціни за розробленим козацькою старшиною зразком “по обыкновенію Малоросійському”³⁵.

Нова імператриця Анна Йоанівна указом від 24 травня 1731 р. у відповідь на клопотання Д. Апостола наказала Військовій колегії виготовити на тульських зброярях коштом козаків 5 тис. рушниць. Ціну на кожну з них Військова колегія встановила 1 руб. 94 коп.³⁶

Однак виконання цього замовлення загаялося. Хоча зразок рушниці було передано в 1731 р., проте через зубожіння козаків не вдалося зібрати потрібних грошей на оплату майстрів. Тільки 9 січня 1735 р. президент Канцелярії міністерського правління О. Шаховський подав повторно імператриці на розгляд цю справу³⁷, і врешті в 1737 р. її завершено, хоч виготовлені рушниці були трохи відмінні від переданого зразка. У зразкової рушниці, загалом подібній до традиційних козацьких рушниць, цівка була виготовлена з “червоного заліза”, а кленовий станок (ложе) інкрустований лосячими різбленими кістками. Проте ще в 1731 р. наказано було встановити ціну на рушницю з простого заліза й ложе кісткою не викладати. Відповідно до указу, “надзвиратель оружейних дел” Пушкін установив зазначену ціну на рушницю з простою залізною цівкою, залізним замком, залізним прибором і п’ятьма мідними бляхами (обіймицями), а на станок (по

25 коп.) – з кленового дерева, тільки з двома “піддульниками” (наконечник устя підцівника) роговими й заслінкою роговою на прикладі, прибитою трьома залізними цвяхами. Втім указом імператриці в 1735 р. велено було робити рушниці цілком за зразковою. І, незважаючи на слухні зауваження Пушкіна, що виготовити такі рушниці за старою ціною неможливо (внаслідок значно більших затрат часу й коштів – не менш як 1 руб. 60 коп. замість 1 руб. 20 коп., а також через замалу кількість майстрів з виготовлення цівок із червоного заліза та відсутність зовсім майстрів з викладення станків кісткою за надісланим зразком), указом імператриці від 21 червня підтверджено “накрепко”, аби майстри робили 5000 рушниць “со всяким поспешением... и точно против образцовой во всем сходные, не отговаривая никакими отговорками”. Повільним ходом справа зрушила з місця. Проте кінець кінцем тільки частину руш-

ниць виготовили із цівками із червоного заліза, і то обійшлися вони козакам у 2 руб. 33 коп., а решта мала звичайні цівки й стару ціну³⁸.

Однак 5 тис. виготовлених рушниць було замало, щоб задовольнити потребу всіх козаків у зброй. Тому указами цариці в 1735 і 1736 рр. велено на тульських зброярях для козаків малоросійських і слобідських полків виготовити 25 тис. “казацких ручниць”. Їх і було зроблено за встановленою ціною відповідно до зразка, надісланого 7 травня 1735 р. з контори артилерії і фортифікації, – “з железным прибором, а бляхи для укрепления в стволе ложки медные против присланной...” З тієї кількості рушниць 21 тисячу, згідно зі звітом генерального підскарбія Михайла Скоропадського від 19 березня 1750 р., було прийнято й розіслано в малоросійські полки³⁹.

В іменних оглядових “відомостях” козацьких команд, споряджених у 1750, 1751 і 1752 рр. до Української лінії для тримання караулів, роз’їздів

Іл. 2. “Чертёж малороссийской казачьей ручницы 1735 г.” (Історичний архів ВІМАІВ і ВЗ (м. Санкт-Петербург, Росія). – Ф. 57. – On. 1. – Спр. 38. – Арк. 5).

і форпостів, в усіх виборних козаків у складі озброєння подибуємо список, шабло, ладунку з 8–18 набоями, по 3 фунти олива й пороху, 50–80 куль, 5 або 10 кременів та майже в кожного – “казенну”/“государеву” рушницю⁴⁰.

Кілька таких козацьких казенних рушниць нині зберігаються в музеїчних збірках Росії і України. Вона має восьмигранну цівку з гладким або нарізним каналом, чотирикутну мушку й націльник – фігурну колодку з прорізом; замок тульський кремінний батарейний з додатковим запобіжником курка – гачком-“собачкою”, ложе з підцівником в усю довжину цівки й традиційним коротким, вузьким, багатопрофільним прикладом з шухлядою (гніздом) для рушничного приладдя; прибор заливний, за винятком мосяжного наконечника устя підцівника й п’ятьох тонких мосяжних кілець, за допомогою яких цівка кріпиться в ложі. Шомпол залізний. Довжина цівки – 1070мм, калібр – 16,5мм. Довжина всієї рушниці – 1417мм, вага – 4300г. (л. 2)⁴¹.

Отже, тепер абсолютна більшість козаків усіх полків були озброєнні однаковими рушницями. А невдовзі, 4 липня 1751 р., вийшла “промеморія” Військової колегії “о неделанні в нерегулярних войсках ружья и прочих оружейных вещей мимо и без ведома Тульской оружейной канцелярии”. 28 вересня 1751 р. цей документ відправлено до гетьмана К. Розумовського. У “промеморії” між іншим зазначалося: “буде когда для малороссийских козаков понадобится какое ружье или оружейные вещи”, то має він повідомити

про це в Колегію іноземних справ, а без проби й свідоцтва Збройової канцелярії рушниці та інші предмети озброєння не підряджати⁴².

На 50-ті рр. XVIII ст., часу правління гетьмана К. Розумовського, уже змінюються вимоги військового керівництва в цілому до матеріальної і бойової готовості українського війська. Козакам почали вчиняти регулярно персональний огляд і належну військову екзерцицію (вишкіл). Нові кондіції відображені, зокрема, уже в перших ордерах новообраного гетьмана до полковників з військових питань, наприклад: “... мы з единой нашей ко отечеству своему любви сего желат[ъ] знатную имъем причину: дабы всегда малороссийских полков всѣ до единого козаки, також и сами старшина полковая, и сотники з сотенною старшиною, и значковые товарищи были во всякой подлежащей им воинской добротѣ и исправности, и в случае куда либо вперед востребования их для службы Ея Императорскаго Величества в крайней готовности находилис[ъ]... Того ради через сие повелъваем вам и всей полковой старшинѣ над сотниками и сотенною старшиною... имѣт[ъ] всеприлѣжнѣшое недреманним оком надсмотреніе: чтоб они над подкомандными своими козаками всемѣрно сего наблюдали, дабы всегда во всякой подлежащей воинской добротѣ и исправности оные найдовались... Зачем зараз би они... всѣм до единого рядовим козакам самоперсонал[ъ]ной смотр и должную экзерцицію учинили”⁴³.

Такі тверді вимоги ставилися й до козаків-підпомічників як людей військової професії. Так, згідно з ордером К. Розумовського від квітня 1752 р., вони мали спорядитися до військової служби “поелику кто как изможет, хотя при едних лошадех... и ружем исправним и прочтою аммуніцією”⁴⁴.

А проте заходи, яких ГВК вжила протягом 30 – 50-х рр. XVIII ст., усеж таки не дали бажаного результату, – матеріальна готовість “виборних” козаків у цілому лишалася нездовільною. Скажімо, після огляду 1 серпня 1756 р. козачої півторатисячної команди, відрядженої на Українську лінію під начальство полтавського полкового осавула Якова Козельського, той подав скаргу до ГВК про те, що призначених у команду козаків висилають з їхніх сотень, не роблячи їм належного огляду: “ибо в оной командѣ козаки многіе и по большей части являются в воинском припасѣ так неисправни, что в иных в ладунках патрони холостіе, а в нѣкоторих хотя и с пулями, но и тѣ не в пропорцію ружжа подѣланы, что и в руже ввойти нѣкак не могут. В нѣкоторих же патрони против калѣбуру весма мали, а особливо что в оних козаков в патронах и в турсуках (натрусках. – Е. С.) порох ветхой и от ветхости в пил истерп, так что і к палбѣ крайне не годится...”, а через відсутність у козаків із собою потрібних інструментів, передусім кулевиливних форм, виправити це неможливо. За такі хиби часто дорікав осавулові й російський генералітет, що командував при

Лінії. За указом ГВК, козаків при Лінії замінено до жовтня на інших, яких було перед тим ретельно оглянуто⁴⁵. Водночас і бригадир фортеці св. Єлизавети комендант Глебов рапортував імператриці, скаржачись, що багато хто з “малоросійських” козаків, присланих у Нову Сербію, непридатні до служби й “безоружайні” (без рушниць). Такий стан речей був характерний загалом для всіх козацьких полків через брак належного нагляду за готовістю козаків у сотнях, скруту, яку переживали самі козаки, а також унаслідок відсутності виробленого загального дисциплінарного порядку, військового статуту й генеральних оглядів.

Проте дуже “підмочена” репутація малоросійських козаків і скарги російського командування не залишили байдужими найвище козацьке керівництво, насамперед гетьмана К. Розумовського, у якого зродились далекояжні наміри щодо майбутнього Гетьманщини та її збройних сил. Уже ордером від 7 жовтня 1756 р. в ГВК гетьман звелів “из той Генералной войсковой канцелярії ко всѣм малоросийским г[ос]п[о]д[а]м полковнікам найкрѣпчайше подтвердит[ъ] впред[ъ] малоросійскія козаки к служби Ея Императорского Величества наряжаеми были годнія и с исправним ружем...”⁴⁶

Знаменним виявився 1757 р., з якого почалась нова сторінка в історії козацького війська Гетьманщини. З нагоди приготування до Прусського походу п'ятитисячної команди козаків ГВК на чолі з гетьманом

запровадила реформу “воїнської екзерциї” козацьких команд, якої вимагали від ГВК деякі полкові канцелярії, запитуючи зокрема: “яким образом наряженних с тѣх полков в пятотисячное число к походу козаков нинѣ и вперед[ъ] к военному дѣйствію экзерцѣтоват[ъ] и какія при том их обученіи рѣчи употреблят[ъ]”. Бо до того часу сотники провадили вишкіл козаків на власний розсуд, не маючи настановлення згори, через що навіть в одному полку козаки не були узгоджені в екзерциї⁴⁷. Наприкінці грудня 1756 р. генеральний осавул Яков Якубович відправив до всіх полковників форму свого огляду козацьких команд і форму воїнської екзерциї “легкого войска”, що їх склали генеральні старшини (як і пропонував гетьман)⁴⁸.

Згідно з першою формою, виряд козака, визначений для огляду, становили такі предмети: список з темляком; шабля з піхвами й темляком; ремінні паски (портупея); рушниця, а при рушниці – погонний ремінь, затравка, курок, кресало, панівка, протичка, шухляда з жиром і флейтухами полотняними; “погон с круком” (перев’яз з гаком-карабіном до рушниці, бандолет); ладунка з ременем, натруска з порохом; кулі, залізна форма для виливання куль; кремені, обкладені оливом або ремінцями; “крейцар для вишрубовання пул[ъ]”. Крім того, в кожного козака при сідлі мала бути ще й сокира в покрівці, а в кожних десяти чоловік – три заступи для переправ.

Сотникам належало мати шаблю й пару пістолетів в ольстрах при сідлі, неодмінно з темляками – “для всяко-го нужного слuchaю”. Те саме стосувалося й сотенних старшин. Сотенні отамани на огляді мали бути озброєні так само, як і рядові козаки⁴⁹.

За результатами огляду генеральним осавулом Я. Якубовичем козацьких команд, споряджених у Прусський похід, що відображені в поіменних списках, 20% козаків бралися за шаблю та інші предмети озброєння. Зокрема в переліку “несправностей” подибуємо непридатні або відсутні рушниці (найбільший відсоток), шаблі, ладунки, паски, піхви, ремені до ладунок і натрускі. Утім осавул твердо наказав полковникам і сотникам ліквідувати всі виявлені хиби – замінити або полагодити забраковані речі, що й було швидко виконано⁵⁰.

Вважаємо за потрібне також уточнити питання, що стосується реального статусу “малоросійського” козацтва як роду військ у XVIII ст. У вітчизняній історичній літературі усталилася концепція, відповідно до якої козацьке військо з кінця XVII ст. виконує ролю легкої кінноти у структурі російської армії (О. Апанович, В. Дядиченко та ін.). Сумарне вивчення різних за типовими ознаками джерел, насамперед писемних, дає підстави спростовувати або принаймні поставити під сумнів цю думку. На наш погляд, “малоросійські” козацькі полки XVIII ст. можна розглядати як окрему легкоозброєну армію універсального призначення, а не рід зброй чи військ. Про це

свідчать комплекс озброєння козаків, тип їхньої вогнепальної зброї, а також міра матеріальної готовості на середину XVIII ст. гетьманських козаків до походів. Шаблі й навіть списи не мали істотного значення в арсеналі “малоросійських” козаків для характеристики їхнього військового мистецтва й виконання службових обов’язків, зокрема під час бойових дій. Так, у 20–30-х рр. XVIII ст. половина навіть найкращих, “кінних оружейників” козаків не мала в походах шабель⁵¹, які конче потрібні легкій кавалерії. Для порівняння, у битві під Берестечком (1651 р.) так само далеко не кожний козак мав шаблю, на відміну від рушниці, але в той час більшість козацького війська становили піші формування, де шабля завжди мала другорядне значення⁵².

До того ж, традиційні козацькі “ручниці” були пристосовані насамперед для пішої стрільби – щоб швидкісно й результативно стріляти верхи, вони занадто довгі й важкі. Недарма формену козацьку ручницю зразка 1735 р. було затверджено 1740 р. як штатну зброю російських гарнізонних військ. Тим часом донські, слобідські й запорізькі кінні козаки на додачу до рушниць тоді мали на озброєнні ще й пістолі⁵³. За ними, на відміну від “гетьманців”, закріпилася роль справжньої легкої кінноти, традиційна для російського козацтва південного степового простору, яке завжди було під величезним впливом військової вміlostі кінноти тюркських і кавказьких народів, зокрема адигів (черкесів),

татар, калмиків, осетинів і грузинів. Не мало вагу в цьому, вочевидь, мало й те, що з початку XVIII ст. російське командування використовувало “малоросійських” козаків переважно для сторожової служби, охорони форпостів, обозів, таборів і запілля.

Універсальну роль “малоросійських” козаків офіційно закріплено згаданою реформою військової екзерциї 1757 р. Козаків мали навчати не тільки вправ легкої кінноти, а й добре стріляти рядами, спішившись. Ця особливість зближала козаків у військовій тактиці з драгунами, які в разі, коли цього потребували обставини, спішувалися і діяли як піхота у складі підрозділу. Можливо, небезпідставно козацьку Форму екзерциї написано багато в чому за зразком Форми екзерциї російської регулярної кавалерії⁵⁴. В ордері Генеральної старшини від 2 лютого 1757 р. до всіх козацьких полковників підкresлюється, щоб козаки й старшина серед іншого завжди знали, “... в случае надобности, где будет конная команда, а потребност[ъ] укажет сгышитис[ъ], как поступат[ъ], особенно же искусно б умѣли в цѣль палит[ъ], и ружжем, так же и списом, сидя на лошадѣ действовать[ъ], а притом... и сами козаки... при всяком добром вооруженїи и при всяком же доволном в пулях и поросѣ запасѣ” (підтверджено гетьманським ордером від 7 березня 1757 р. до полковників)⁵⁵. Свідчення “універсального” статусу “малоросійських” козаків знаходимо і в ордері чернігівського полковника Петра Милорадовича

до полкових осавулів у серпні 1762 р.: “Оних козаков обучат[ъ] экзерциї так, как ордером Его Ясневелможности приказано, а особливо порядочно и скоро заражат[ъ] и палит[ъ]... Причем всячески старатся о сем, чтоб особенно пешими могли порядочно и скоропостижно палит[ъ], как целими сотнями, так раздѣля сотню на двое и на трое, и на четверо”⁵⁶.

Зміст і мету розглянутої реформи найкраще й без коментарів характеризують гетьманові слова стосовно вишколу козаків в ордері від 31 грудня 1756 р., відправленому до ГВК з Санкт-Петербурга: “... в разсужденії яко они нерегулярніе, в далную экзерцицю вводит[ъ] не слѣдует, однако надлежит[ъ] их обучат[ъ], примѣряясъ другим хвалимим нерегулярним войскам, дабы они могли токмо скол[ъ]ко возможно, хотя нѣ по регулям, но против прежняго своего обикновенія исправно з ружя палит[ъ] и оным дѣйствоват[ъ] и в лошадинной ездѣ исправными и проворными оказываются. Особливо, чтоб лошадѣ крѣпкіе и годніе в дал[ъ]ний поход служит[ъ] могутшіе, и ружье исправное и чистое, и всякая воїнская исправност[ъ], и запаси, и одѣяніе негнусное у оних козаков были. О чем надлежит накрѣпко к полковникам из старшинами предложит[ъ]”⁵⁷.

Полковники відтоді своїми указами стали вимагати від полкових осавулів та сотників сумлінно виконувати наказ гетьмана від 1757 р. і регулярно надсилати рапорти про результати навчання й стан готовості козаків у “войнській

ісправності”⁵⁸. Отож реформа почала давати плоди, зумовила реальні позитивні зрушення.

Запровадження нової військової екзерциї і здобутий у Прусському поході досвід показали доцільність переозброєння виборних козаків. Ще під час генерального огляду козацької п'ятитисячної команди в 1757 р. вище командування визнало козацькі рушниці малопридатними як для кінної, так і пішої служби через їхню велику вагу⁵⁹. І вже невдовзі більшість козацьких полків поступово, протягом кінця 50 – 60-х рр., переозброюється шаблями й вогнепальною зброєю російських і західноєвропейських легкокавалерійських зразків⁶⁰.

До масового переозброєння козаків у полках призвів передусім реальний незадовільний стан озброєння козаків. Полкові осавули не раз скаржилися генеральній старшині, що в багатьох козаків рушниці й шаблі – вкрай непридатні до використання. Тому невдовзі, на підставі ордера гетьмана від 21 грудня 1760 р., у якому мовилося, що в разі потреби в підряді рушниць та інших козацьких “войнських ісправностей”, мають бути чинені підряди за попередньою апробацією гетьманом. Більшість полковників після обговорення на раді з полковою старшиною і сотниками та апробації гетьманом підписали контракти з тульськими збройовими майстрами на підряд форменої зброї і спорядження для козаків за поданими з полків зразками⁶¹. Розгляньмо цей процес на окремих прикладах.

Ще в січні 1756 р. гадяцький полковник Василь Розумовський уклав контракт з тульським купцем А. Сушиліним на поставку виборним козакам його полку 1500 однокаліберних коротких рушниць “павловської роботи”: із цівками червоного заліза завдовжки шість аршинних чвертак (106,8 см), зокрема половину гвинтованих (нарізних), а половину круглих, з добрими ложами із погонами (скобами), із залізним шомполом. Також у комплекті до всіх рушниць були ремінні перев’язі (бандолети) завширшки 1/12 аршина (59 мм) із звичайним гаком та добреї ремінні нагалища/покрівці. Рушниця обійшлася кожному козакові в 3 руб. 20 коп. За свідченням самого полковника, старі рушниці у виборних козаків – зовсім непридатні, “ибо разної роботи и разных же калѣбров, тяжестное, к тому же много имѣется и такого, что рострѣляно и вовсе через то не годится...”⁶²

Трохи пізніше гадяцькі козаки взяли також на озброєння шаблі гусарського зразка. 30 жовтня 1759 р. Гадяцька полкова канцелярія надіслала гетьманові на розгляд свою постанову про підряд на виготовлення для всіх виборних козаків шабель. У поданні полковник доповідав, що, згідно з повідомленням полкового осавула Йосипа Ситенського, в усіх виборних козаків шаблі до воєнних дій і церемонійних оказій малопридатні, а саме: 1) “разномодніє, как то: з древних российских уже за негодност[ъ] повиброшенных палашей передѣлки, полѣускіе

старіе, гусарськіе, донскіе, а по болшой часты козацкіе здешной малороссійской работы: простоманерніе ржавіе і никакой оправки доброй не имѣючие; 2) короткіе; 3) узкіе; 4) адни кривѣ, а другіе весма правіе сабли, простого і крученого желеza, здешними майстерами дѣланніе, тупіе, а многіе і сламанніе да подчиненніе, і в рукойманії (руків'ї. – Е. С.) никакой защиты не имеющіе. Сабля же де, кромѣ ружья і списа, всякому козаку так конному, яко и пѣшому добрая, длинная, острая, широкая и доволиной замах имѣющая, к военной аперациї в случаѣ поиску и обороны, так нужно і необходимо потребна, что без оной козаку против неприятеля стоят[ъ] крайнѣ ест[ъ] мало надежност[ъ]”, – переконує осавул. Тому вирішено в полковій Гадяцькій канцелярії, за прикладом Миргородського полку (2568 шабель для всіх виборних козаків і підпомічників виготовлено на казенних російських зброяряннях), для усіх виборних козаків Гадяцького полку виготовити підрядом на казенних зброяряннях “одноманерніе добріе, длинніе, остріе, з защитою в рукоймії достаточною, сабли, примѣром в длину и дебелост[ъ] и з крѣпкою оправкою против гусарских шабел[ъ]”. Однак паски до шабель мали залишатися “козацькі”. А старі шаблі козаки могли самохіт’ продати козакам-підпомічникам⁶³.

Водночас, з дозволу ГВК і в інших полках розпочато поставку для козаків і сотенної старши-

ни зброї і амуніції гусарського або драгунського, переважно, зразка. Робилося це на розсуд полковників і осавулів. Так, Чернігівський полковник Петро Милорадович, за прикладом Ніжинського, Лубенського й Миргородського полку, отримавши 20 листопада 1762 р. дозвіл на підрядження, підписав 14 грудня 1763 р. контракт з тульським зброярем І. Ослоповим на виготовлення за поданими зразками 1706 однокаліберних карабінів, 32 пар пістолетів (для сотених осавулів і хорунжих), 1738 ладунок і 1738 шабель. Згідно з контрактом, карабіни мали бути легкими, із цівками круглими негвинтованими з доброго й некроєного сибірського заліза з написом “полку Черніговського”; в ложах березових чистих, несучкуватих, в opravі мідяній жовтій, з товстими заложниками (наконечниками устя підцівника) по кінцях, з прикладами “без налобников” (стопи), із загинами пласкими міцними, з написом на них “Іван Ослопов”; з дужками (погонами) й погонними кільцями на них залізними, чистої роботи, а також із залізним шомполом. (У пізніших документах зазначається, що карабіни чернігівських козаків мали гніздо (шухляду) з кришкою, пригвинченою шрубом, і мідяні антабки). На кожний десяток рушниць передбачалося виготовити по одній залізній кулевиливній формі. До карабінів – зробити червоні юхтові перев’язі з пряжкою і наконечником, гладкими, з жовтої міді, завширшки три добрих пальці, як у драгунських, та заліз-

ним вороненим гаком з тугою пружиною. Нагалище/покрівець до карабіна мало бути з білої шкіри. Ладунки до карабінів і пістолетів – з юхтової червоної шкіри, на 22 набої по калібрzu рушниці, з мідяною зеленою бляхою із полковим гербом (орел з деревцем) і написом “полку Черніговського”. До ладівниці належало виготовити ремінь-перев’яз юхтовий червоний, завширшки два пальці з двома жовтими кільцями. Шаблі з мідяними ефесами й руків’ями дерев’яними, обшитими чорною шкірою і обвитими мідяним дротом – за новозразковими драгунськими. Клинок у шабель – довгий, гострокінцевий, неламкий, з пружинною силою; піхви хозові (козлові) чорні із залізним наконечником та “устям” і серединою (обіймицями) короткими, залізними. Портупеї/паски з червоної юхтової товстої шкіри завширшки два пальці, з мідяними жовтими пряжками й наконечниками (по 1 парі). Сотенным старшинам замість карабінів – по парі пістолів однокаліберних із цівками з доброго заліза зі смугами й написом “полку Черніговського”, у добрих березових ложах, з “окладкою” мідяною; замок плаский, міцний з написом “Іван Ослопов”; шомполи залізні. Ольстри до пістолетів з чорної юхтової шкіри, з ременем.

Карабін з ладункою і шаблею для козака обходились у 6руб. 60коп., а старшинам ладунка з шаблею – у 2руб. 40коп. і пара пістолетів з приборами – у 4руб. Та через те, що козаки були не однакової заможності, їх

поділили на три категорії, відповідно до яких і справляли гроші за зброю. Усі вироби мали пройти казенну апробацію у Збройовій канцелярії в Тулі при депутататах Чернігівського полку. І. Ослопову належало поставити їх у Глухів у три терміни – з січня 1765 по січень 1766 р. У середині 1765 р. всю зброю з амуніцією було роздано в сотнях полку⁶⁴. Причому централізовано підряджену зброю та амуніцію роздавали чинам і козакам тільки для військової служби і її мали відбирати в них у разі звільнення. Про це наголошувалося в ордері про віді branня зброї і амуніції у звільненого 1768 р. хорунжого. Пізніше у міру зношування зброю і речі з амуніції відсилали для лагодження в Тулу⁶⁵.

Незабаром і виборні козаки Переяславського полку з дозволу гетьмана отримали однакові карабіни (1200 штук) з ладунками й перев'язами. До цього, як доповідав у донесенні гетьманові в ГВК полковник Семен Сулима (кінець грудня 1763 р.), виборні козаки були “в ружії весма неисправні, которое имъютъ разнокалѣберное неодинакое и у инного ста ринное козацкое, а у другого называемое донское, однако и тое неравное и пулями малое”. Ці старі рушниці розprodавали козакам-підпомічникам для служби⁶⁶.

Вітчизняний історик-сучасник М. Антоновський теж відзначав, що з певного часу козаки почали носити шаблі, як у всіх російських драгунських і гусарських полках. Крім того, він залишив опис тогочасного козацького списа, який мав тригранний наконечник (“дротик”),

а від дротика по ратищу прибивали ребром загострену залізну штабу завдовжки аршин (так званий відріз) – для заподіяння рани ворогові, якщо той схопиться за спис⁶⁷. Утім немає підстав уважати, що описаний зразок був єдиний, спільний для всіх козацьких полків.

Переозброєння козацьких полків дістало відображення і в тогочасних ілюстративних пам'ятках. Зокрема на акварельному малюнку виборного козака (натурна робота Т. Калинського) бачимо і зброю описаних типів (іл. 3). У руці козак тримає карабін, опертій на плече, а з лівого боку в нього на козацьких пасках – шабля гусарського зразка: з обвітим мідяним дротом руків'ям під чорною шкірою, дугоподібною гардою і чорними піхвами із залізним прибором. А на малюнку козацького сотника зображено шаблю гусарського зразка, у якої гарда й верхів'я ефеса оформлені декоративно (іл. 4).

На збереженому прапорі Сенчанської сотні Лубенського полку 60-х рр. XVIII ст. уміщено традиційний образ козака (герб Війська Запорозького), але озброєного вже не “ручницею” і шаблею з відкритим ефесом, традиційними для українських козаків, а карабіном і з т. зв. французьким прикладом і гусарською шаблею, які зображені вельми реалістично (іл. 5).

Виявлені нами реєстри (відомості) спорядження козаків, яке козаки окремих полків утратили в боях із супротивниками, або яке належало полагодити, або воно було послане козацьким командам, що довгостроково перебували при фортецях,

Іл. 3. Т. Калинський.
Малоросійський виборний козак.
60 – 70-ти pp. XVIII ст.

Іл. 4. Т. Калинський. Малоросійський
сотник. 60 – 70-ти pp. XVIII ст.

на заміну зношеного й пошкодженого, показують повний склад збройових речей виборних козаків у 60 – 70-х рр. XVIII ст. Наприклад, серед похідних “войських ісправностей” козаків Лубенського полку (1768 і 1774 рр.) називаються карабін, ладунка, перев'яз з погонним гаком і жовтим прибором (пряжкою і наконечником), нагалище, сумки ремінні, натруска з порохом, ріг пороховий, 40 – 50 куль, 3 фунти пороху, спис, шабля, нагайка (канчук). Деякі козаки замість карабіна мали “ружо донське”. Під “донською” рушницею, вочевидь, треба розуміти рушницю кавказького типу, що була на озброєнні в донських, а

Іл. 5. Прапор Сенчанської сотні
Лубенського полку, 1760-ти pp.
XVIII ст. Фрагмент. Національний
музей історії України

також значною мірою – у запорозьких і слобідських козаків (див. *Додаток*). Такі речі згадуються і в реестрах спорядження козаків та отаманів інших полків. Сотники й сотенна старшина козацьких полків, як звичайно, були озброєні пістолетами й шаблею⁶⁸.

В окресленому складі, судячи з відомостей сучасників (кіївський полковник О. Безбородько, історик О. Шафонський), козацьке озброєння збереглося до розформування “малоросійських” козацьких полків у 1783 р. Єдине нововведення до козацького спорядження зроблено 1769 р. За ордером і розробкою нового правителя Малоросії, генерал-фельдмаршала гр. О. Рум'янцева, усі виборні козаки дістали до сідел *бушмат* – шкіряну кишеню-ольстерце із системою спеціальних ременів з пряжками, призначену для приторочування карабіна з правого боку сідла під час походу, тобто коли він не привішений на гаку перев’яза-бандолета⁶⁹.

У козаків-підпомічників зброя і амуніція до неї залишались неуніфікованими, здебільшого – старі козацькі, придбані у виборних козаків і полагоджені. Окрім кінної служби на внутрішніх нарядах, у коло обов’язків підпомічників входило відбування караулів при полкових клейнодах і корогвах та сотенних канцеляріях, а також при колодниках (тут вони мали бути озброєні рушницями й шаблями, придатними для служби)⁷⁰.

Настанок коротко підсумуємо основні результати нашої початкової, відправної розвідки з розглянутої проблеми. Від початку XVIII ст. і надалі, аж до самого кінця існуван-

ня “малоросійських” козацьких полків, озброєння гетьманських козаків, згідно з військовими приписами, складалося з рушниці, списа й шаблі. Впродовж першої половини століття ці різновиди вогнепальної і холодної зброй в козаків не були строго уніфікованими за розмірами, формою, матеріалами й оправою, хоча серед них і переважали однотипні, традиційні зразки. Перші кроки до водноманітнення зроблено у другій чверті XVIII ст.: для більшості козаків на тульських казенних зброярнях у 30–40-х роках виготовлено за наданим від козацького керівництва зразком однакові “ручниці”. Далі зброя козаків зазнала відчутних змін. Підставою для них став як негативний, так і позитивний досвід, що його козацьке військо здобуло в численних закордонних походах (передусім у Прусському), функційна непридатність старих “різноманітних” зразків козацької зброй та їхня невідповідність викликові часу й новим бойовим вимогам, тодішньому розвиткові тактики і стратегії у провідних європейських арміях, а також змінам у вмінні й вишколі українського козацького війська у результаті військових реформ, запроваджених урядом гетьмана К. Розумовського. Як наслідок, більшість козацьких полків переозбройлися уніфікованими шаблями і карабінами, розробленими полковими урядами, здебільшого за російським і західноєвропейськими легкокавалерійськими зразками, і виготовленими на казенних тульських зброярнях за підрядом (контрактом).

ПРИМІТКИ

- Цитати з давньоукраїнських писемних джерел у тексті подано із збереженням мови й графіки оригіналу. Лише твердий знак у кінці слова ї між приголосними випущено.
- 1 Апанович О. М. Збройні Сили України першої половини XVIII століття. – К., 1969. – С. 44–46, 73.
  - 2 Сидоренко В.О. Зброезнавство як спеціальна історична дисципліна: (За матеріалами історії України XVI – першої половини XVII ст.) // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 269–279; Свешніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1992; Тоїчкін Д. В. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: Історико-зброезнавче дослідження. – К., 2007. Див. також: Маркевич В. Е. Ручное огнестрельное оружие: (История развития со временем возникновения до 1936 г.). – Ленинград, 1937. – Т. 1.; Богоявленский С. К. Вооружение русских войск в XVI–XVII вв. // Исторические записки. – Москва, 1938. – Т. 4. – С. 258–283; Гордеев Н. В. Русское огнестрельное оружие и мастера-оружейники Оружейной палаты XVII века // Государственная оружейная палата Московского Кремля: Сб. науч. трудов. – Москва, 1954. – С. 1–58; Маковская Л. К. Ручное огнестрельное оружие русской армии конца XIV–XVIII веков: Каталог. – Москва, 1990; Вона ж. Ручное огнестрельное оружие русской армии конца XIV–XVIII веков: Определитель. – Москва, 1992; Аствацатурян Э. Г. Оружие народов Кавказа: История оружия. – Москва, 1995.
  - 3 Мельник Л. Г. Гетьманщина першої чверті XVIII століття: Навчальний посібник. – К., 1997. – С. 142.
  - 4 Бантиш-Каменский Д. История Малой России: В 3-х ч. – 3-е изд. – Москва, 1842. – Ч. III. – С. 589, 590.
  - 5 Апанович О. М. Зазнач. праця. – С. 43–46; Дядиченко В. А. Украинское казацкое войско в конце XVII – начале XVIII в. // Полтава: (К 250-летию Полтавского сражения). – Москва, 1959. – С. 249; Відділ рукописів Російської державної бібліотеки, м. Москва (далі – ВР РДБ). – Ф. 159. – Спр. 2908 (3147). – Арк. 2.
  - 6 Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. I. – Спр. 54481 (Лаз. 30). – Арк. 210; ВР РДБ. – Ф. 159. – Спр. 329 (383). – Арк. 1–6.
  - 7 Апанович О. М. Зазнач. праця. – С. 73.
  - 8 Донесения и другие бумаги чрезвычайного посланника английского при русском дворе, Чарльза ВитвORTA, с 1704 г. по 1708 г. // Сборник Русского исторического общества. – Санкт-Петербург, 1884. – Т. 39. – С. 56; Донесения и другие бумаги чрезвычайного посланника английского при русском дворе, Чарльза ВитвORTA, и секретаря его Вейсброда с 1708 г. по 1711 г. // Там само. – СПб., 1886. – Т. 50. – С. 68.
  - 9 Олянчин Д. Опис подорожі шведського посла на Україні 1656–1657 р. // Записки НТШ. – Львів, 1937. – Т. 154. – С. 55.
  - 10 Маркевич В. Е. Зазнач. праця. – С. 80.
  - 11 Каталог найважливіших знахідок з місця Берестецької битви 1651 р.: (За матеріалами археологічної експедиції музею). – Рівне, 1986. – С. 5–7; Сидоренко В. О. Зазнач. праця. – С. 273; Гордеев Н. В. Зазнач. праця. – С. 20; Маковская Л. К. Ручное огнестрельное оружие Русской армии конца XIV–XVIII веков: Каталог. – С. 71.
  - 12 Каталог найважливіших знахідок... – С. 7.
  - 13 Богоявленский С. К. Зазнач праця. – С. 273; Стороженки: Фамильный архив. – К., 1908. – Т. 6. – С. 29, 112; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... – Санкт-Петербург, 1884. – Т. 13. – С. 140; ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 18935. – Арк. 370.
  - 14 Дневник генерального хоружого Николая Ханенка (1727–1753). – К., 1884. – С. 108.

- 15 ІР НБУВ. – Ф.VIII. – Спр. 162м/80. – С. 31.
- 16 Там само. – Ф. ХХVІІІ. – Спр. 1. – Арк. 38; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков//Чтения Общества истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1862. – Кн. 3. – С. 24; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – К., 1893. – Ч. 1. – С. 35, 98; Стороженки: Фамильный архив. – К., 1902. – Т.1. – С. 75.
- 17 ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 53082 (Лаз. 127). – С. 212.
- 18 Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка... – С. 24, 41; ВР РДБ. – Ф. 159. – Спр. 1842 (2026). – Арк. 7; ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 55718 (Лаз. 415). – Арк. 428зв; Спр. 58454. – Арк. 11зв; Ф. ХХVІІІ. – Спр. 1. – Арк. 11 зв., 25 зв., 32 зв., 39 зв.; Стороженки: Фамильный Архив. – Т.1. – С. 75; Славутич Е. В. Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження: Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.06. – К., 2008. – С. 72, 73.
- 19 Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.: Навчальний посібник. – К., 1997. – С. 118.
- 20 Там само. – С. 118; Стороженки: Фамильный архив. – Т. 6. – С. 112.
- 21 Свешніков І. К. Зазнач праця. – С. 236; Казаки в изображении иностранных художников//Казачий круг: Альманах. – Москва, 1991. – Вып. 2. – Рис. 3, 5, 6; Україна – козацька держава: Ілюстрована історія Українського козацтва у 5175 фотосвітинах. – К., 2004. – С. 95; Національний музей історії України, м. Київ. – Інв. № 1455; Славутич Е. В. Зазнач праця. – С. 74, 75.
- 22 Див.: Тойчкін Д. Зазнач праця.
- 23 Славутич Е. В. Зазнач праця. – С.75; Харківський державний історичний музей. – Інв. № ОС – 577; Національний музей історії України. – Інв. № 3 – 42.
- 24 Горобець В.М. Малоросійська колегія та фінансова реформа на Україні – Гетьманщині (1722–1727)//Середньовічна Україна. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 148.
- 25 Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 4838. – Арк. 9, 56, 85.
- 26 Там само. – Спр. 5102. – Арк. 11, 33 – 56; Спр. 5107. – Арк. 14; Репан О. Мобілізація козаків гетьманщини для воєнних походів у 1735 – 1739 роках//Київська старовина. – 2000. – № 1. – С. 20.
- 27 Аркас М. Історія України-Русі. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 314.
- 28 ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 51423 – 51497 (Лаз. 82). – Арк. 4, 5, 34; Апанович О. М. Зазнач праця. – С. 23.
- 29 Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении: (Историко-юридический очерк). – Одесса, 1909. – С. 186; Апанович О. М. Зазнач. праця. – С. 21 – 22; ВР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 51191 – 51422 (Лаз. 81). – Арк. 60 – 62; Російський державний архів давніх актів, м. Москва (далі – РДАДА). – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 41.
- 30 ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 6427. – Арк. 3 – 32; Спр. 5102. – Арк. 33 – 56; ВР РДБ. – Ф. 159. – Спр. 1306 (1420). – Арк. 2; Спр. 1685 (1867). – Арк. 2.
- 31 ВР РДБ. – Ф. 159. – Спр. 1306 (1420). – Арк. 3; Спр. 1309 (1423). – Арк. 1 – 3; Спр. 1307 (1421). – Арк. 2; Спр. 1681 (1863). – Арк. 1; Спр. 1685 (1867). – Арк. 1 – 6; ЦДІАУК. – Ф.1501. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 45, 298 – 306, 505; Спр. 25. – Арк.6, 152; Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 6427. – Арк. 3 – 32; Спр. 6829. – Арк. 128; Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 918. – Арк. 31 – 32, 72; РДАДА. – Ф. 248. – Спр. 1144. – Арк. 9 зв.
- 32 ВР РДБ. – Ф. 159. – Спр. 563 (643). – Арк. 1.
- 33 ЦДІАУК. – Ф. 223. – Оп. 1 – Спр. 406. – Арк. 2.
- 34 ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 20823. – Арк. 1.
- 35 Там само. – Ф. VIII. – Спр. 162м/80. – Арк. 28.
- 36 Науковий архів Інституту історії РАН, м. Санкт-Петербург (далі – НА ПРАН). – К. 150. – Оп. 1. – Карт. 11. – Спр. 490. – Арк. 1.

- 37 ВР РДБ. – Ф. 159. – Спр. 3050 (3304). – Арк. 1 зв.
- 38 Там само. – Спр. 3048 (3302). – Арк. 1, 2; ІДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 5969. – Арк. 1 – 3.
- 39 ІДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19305. – Арк. 186; Військово-історичний музей артилерії, інженерних військ та військ зв'язку, м. Санкт-Петербург (далі – ВІМАІВ та ВЗ). – Історичний архів. – Ф. 2. – Оп. ШГФ. – Спр. 4168. – Арк. 222 зв.; 223; Оп. Сборн. – Спр. 42. – Арк. 89 зв.
- 40 ІДІАУК. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 148. – Арк. 28, 29; Спр. 244. – Арк. 17, 40; Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 993. – Арк. 17, 65 – 76.
- 41 ВІМАІВ та ВЗ. – Інв. № 1/249; Маковская Л. К. Ручное огнестрельное оружие русской армии конца XIV – XVIII веков: Каталог. – С. 64, 65.
- 42 РДАДА. – Ф. 248. – Спр. 2945. – Арк. 300; НА ПРАН. – К. 150. – Оп. 1. – Карт. 13. – Спр. 675. – Арк. 9.
- 43 ІДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 10 – 10 зв., 11; Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 148. – Арк. 7, 28 – 56.
- 44 Там само. – Арк. 9 зв.; Спр. 993. – Арк. 17.
- 45 Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 14141. – Арк. 2, 5.
- 46 Там само. – Спр. 13490. – Арк. 2.
- 47 Там само. – Спр. 14412. – Арк. 2.
- 48 Там само. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 498. – Арк. 2.
- 49 Там само. – Арк. 3.
- 50 Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 14436. – Арк. 1 – 8; Спр. 14524. – Арк. 3, 4, 10 – 13; Спр. 14685. – Арк. 9.
- 51 Там само. – Спр. 5102. – Арк. 33 – 56.
- 52 Тоїчкін Д. Зазнач. праця – С. 131, 134.
- 53 ІДІАУК. – Ф. 1725. – Спр. 392. – Арк. 9; Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 5, 41.
- 54 Там само. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 498. – Арк. 4, 5; Полное собрание законов Российской империи: (Собрание первое), с 1649 года. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.XIV. – Приложения II. – 10.475. а. – С. 10, 40.
- 55 ІДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 14412. – Арк. 13, 14; Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 498. – Арк. 7, 15.
- 56 Там само. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 658. – Арк. 2.
- 57 Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 14412. – Арк. 2; Спр. 14411. – Арк. 8.
- 58 Там само. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 658. – Арк. 2, 3, 38; Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16454. – Арк. 24.
- 59 Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 2497. – Арк. 1.
- 60 Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 15839. – Арк. 1 – 3, 4, 7; Спр. 17133. – Арк. 4, 7, 14 – 16, 18 – 20; Оп. 1. – Спр. 2734. – Арк. 3.
- 61 Там само. – Оп. 3. – Спр. 17133. – Арк. 2 – 4.
- 62 Там само. – Спр. 14054. – Арк. 43, 44.
- 63 Там само. – Спр. 15839. – Арк. 1 – 3, 7.
- 64 Там само. – Спр. 17133. – Арк. 4, 7, 14 – 16, 18 – 20; Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 231. – Арк. 1, 20 – 23; Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 1752. – Арк. 1а; Спр. 1186. – Арк. 88.
- 65 Там само. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 985. – Арк. 2, 3; Спр. 923. – Арк. 247, 248.
- 66 Там само. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 2734. – Арк. 3.
- 67 Георги И. Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов.../Пер. с нем. – Санкт-Петербург, 1799. – Ч. IV. – С. 206, 207.
- 68 ІДІАУК. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 3014. – Арк. 2 – 4; Спр. 8538. – Арк. 1, 4 – 16; Оп. 1. – Спр. 129. – Арк. 1 – 16; Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 1186. – Арк. 38, 84, 88, 91.
- 69 Там само. – Ф. 108. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 23; Оп. 2. – Спр. 1186. – Арк. 8; Рубан В. Краткая летопись Малой России... – Санкт-Петербург, 1777. – С. XVIII; [Шафонский А.] Черниговского наместничества Топографическое описание... – В 2 ч. – Киев; Москва, 1851. – Ч. 1. – С. 67.
- 70 ІДІАУК. – Ф. 108. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 326 зв.; Рубан В. Зазнач. праця. – С. XVIII; Георги И. Г. Зазнач. праця. – Ч. IV. – С. 334, 341; Шафонский А. Зазнач. праця. – С. 67.

ДОДАТОК

ТЛУМАЧЕННЯ ВИКОРИСТАНИХ ЗБРОЄЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ

Ручна вогнепальна зброя

Рушниця – ручна вогнепальна зброя з довгою цівкою. У XVII – XVIII ст. в Україні на позначення цівки в офіційній і приватній документації використовували назви “ствол” (рос. ствол) і “рура”, або “рурка” (з пол. rura, rurka від нім. Röhre – трубка, цівка).

“Мушкет” (з фр. mousquet, італ. moschetto – рушниця, нім. die Muskete – рушниця, подібна до піхотної зброї, але більша, фортечна) – 1) до середини XVII ст. так здебільшого називали довгоцівкову важку європейську піхотну рушницю з гнотовим замком, гладким каналом цівки великого калібріу (18 – 23 мм), загальною довжиною 1,6 – 1,8 м і масою 5 – 10 кг. Мушкет мав гнотовий замок і широкий, плаский, трохи опущений донизу приклад з глибоким вирізом зверху замість шийки. Далекість стрільби становила до 250 м. Побутував у XVI – XVII ст.; 2) цим місцевим українським збірним терміном від середини XVII до другої третини XVII ст. окреслювали будь-яку за типом і походженням військову довгу “завісну” (з погонним ременем) рушницю полегшеного зразка, що не належала до західноєвропейських типів (мушкетного, фузейного й карабінного). Analog російського збірного терміна “піщаль”. До середини XVIII ст. його повністю вигіснила нова назва – “ружже” або “ружье” (від рос. “ружъе”)

“Пища́ль ручна” – назва, якою з кінця XV ст. на Русі почали позначати пища́лі полегшеного типу на противагу важким фортечним пища́лям – т. зв. затинним пища́лям або гаківінцям (від нім. hakken). У XVII ст. уживаний був також синонім “пища́ль завісна”.

“Ручни́ця” (назва, вживана в Литовській і Московській Русі з останньої чверті XVI ст. на позначення ручної пища́лі з полегшеним ложем, з плавними переходами від підіцвника до приклада, пристосованим до прицільної стрільби) – рушниця місцевого, українського, виробництва; мала короткий аркебузний багатопрофільний приклад з гніздом (шухлядою) для рушничного приладдя, що веде своє походження від приклада т. зв. німецької ложі другої половини XVI ст., і довгий підіцвник – в усю довжину цівки.

Аркебуз, гаркебуз (фр. l'arquebuse) – один з найдавніших зразків ручної вогнепальної зброї західного походження, з XVI ст. – легка вогнепальна зброя калібром 12,5 – 18,5 мм, довжиною цівки від 60 см і загальною довжиною 1,2 – 1,4 м. Мав характерний багатопрофільний приклад з ящичком (гніздом) для зберігання рушничного приладдя (запасних кременів, жиру, флейтухів, протравника тощо) і зубчасту спускову скобу (з трьома заглибинами для пальців).

Рушниця “доніська” – завісна легка коротка рушниця кавказького типу, мала східну цівку невеликого калібріу (12 – 15 мм) з невеликим потовщенням у дульній частині, азійський (арабський, або турецький) замок і вузький, довгий, круглий або овальний у перерізі приклад з масивною кістяною стопою чи кістяною накладкою.

Фузія (від фр. fusil – рушниця) – довга гладкоцівкова рушниця з французьким кремінним батарейним замком і так званим французьким прикладом – пласким, з широкою щокою, довгою шийкою, низьким і широким гребенем.

Карабін (фр. carabine від араб. караб – легка вогнепальна зброя) – легка портативна коротка рушниця невеликого калібріу, з коловим або ударним кремінним замком. До карабінного ложа з лівого боку, проти замкової дошки, кріпилася стрижнева зализна дужка (погон), за яку кавалерист вішав карабін на бандолет – широкий ремінний перев’яз з металевою пряжкою і зализним гаком.

Пісто́ль, пісто́лет (фр. pistolet з іт. pistola) – легка, портативна вогнепальна зброя, пристосована для стрільби однією рукою на близьку відстань. Мав коротку цівку завдовжки 32 – 37 см і відігнуту донизу руків’я.

Нарізна зброя – вогнепальна зброя, канал цівки якої має поздовжні нарізи – гвинтові заглибини, що надають кулі обертального руху. Це забезпечує стійкість кулі під час польоту, збільшує далекість і густість стрільби.

Елементи ручної вогнепальної зброї

Ложе – основна монтажна деталь ручної вогнепальної зброї, на якій кріплять цівку, замок і прибор.

Підцівник (рос. цевьё) – частина ложа у вигляді жолоба, розміщена під цівкою.

Замок – запалювальний механізм, пристрій для підпалювання пороху в гузовій частині цівки. Найдавніший тип – *гнотовий* замок – запалювальний пристрій з використанням тліючого гнота, прикріпленим до курка, відійшов у минулє на середину – кінець XVII ст., поступившись *кововому* та *ударно-кремінному* замкам. Принцип роботи першого типу ґрунтуються на дії потужної спускової пружини, з'єднаної приводом із зубчастим коліщем. Накручена за допомогою спеціального ключа пружина обертала коліщо, яке, б'ючись зубцями об кремінь, викрещувало іскри, підпалюючи затравковий порох на полиці. В ударно-кремінному замку іскри викрещувалися внаслідок удара кременя, затиснутого між “губами” курка, об сталеве кресало.

Курок – деталь замка, призначена для утримання кременя або гнота.

Поліця (затравкова), панівка – металева вигнута платівка, призначена для насипання дрібного, затравкового пороху.

Замкова дошка – металева платівка, на якій змонтовано всі деталі механізму займання заряду.

Прибор – ложкові кільця, шомпольні трубки, накладка під замкові гвинти, стопа (затильник) приклада, спускова скоба й наконечник устя підцівника.

Калібр – діаметр каналу цівки в дульній частині (у нарізної зброї – відстань між протилежними полями нарізів).

“Протичка” (польс. przetyczka, рос. проправник) – мосяжна чи залізна голка для прочищання затравкового отвору в цівці ручної вогнепальної зброї.

Флейтхук, клейтхук (пол. flejtuch, flajtuch, рос. пыж, пластирь) – тампон, згорток з клаптя полотняного ганчір’я, яким прибивали заряд пороху в цівці, аби постріл мав силу; під час заряджання нарізної зброї кулю загортали в просалений флейтхук, уганяли в цівку й прибивали до заряду шомполом.

Холодна зброя

Шабля (пол. szabla) – різновид наступальної холодної січної різально-колольної клин-

кової зброї (за Д. Тоїчкіним). Складається з довгого викривленого клинка з лезом на вигнутому боці, ефеса, а також піхов. Ефес, у свою чергу, складається з руків’я, гарди та верхів’я. Гардою називають сукупність захисних елементів ефеса. Ефес, у якому гарда захищає п’ять тільки з боку клинка, називається *відкритим*. Якщо захисні елементи сполучаються з головкою (верхів’ям) чи торкаються її, то ефес називається *закритим*. *Металева оправа*, або *прибор* піхов складається з устя (захищає верхню частину їх від пошкодження), наконечника і двох обіймиць з кільцями, у які просмокуються паски портупеї.

Шабля гусарська – шабля з довгим, широким, мало викривленим клинком, ефесом закритого типу з дугастою гардою і руків’ям, обтягненим шкірою й обмотаним дротом.

Лук – різновид невро-балістичної ручної стрілецької зброї, призначеної для метання стріл, дія якого базується на використанні пружинної сили дерева. Має вигляд довгої дуги, кінці якої стягнуті тятивою. Лук *турецького*, або *мусульманського* типу – так званий рефлексійний лук: у ненапруженому стані був вигнутий у протилежний бік. Він – композитний, тобто склесений із дерева твердих порід, рогових накладок і виварених сухожилків або шкіри; кінці лука робили з кістки. Прицільна стрільба з нього була можлива на відстань до 150 м, а далекобійність становила 450 – 500 м.

Сагайдак, сайдак (з тур. sagdak, sajdak) – комплекс стрілецького озброєння, що складався з лука, налучча (луб’я), колчана зі стрілами, а також нерідко сагайдачного ременя.

Спіс (нім. Spiess) – різновид холодної ручної колально-метальної держакової зброї. Складався з довгого держака, або ратища, і бойового металевого наконечника з пера і втулки, за допомогою якої насаджувався на ратище. Міг оснащуватися металевим підтюком з другого боку. Загальна довжина списа становила від 1,5 до 5 м.

Булат, дамаська сталь, або “червоне залізо” – надвуглецева, особливо чиста узорчаста сталь, який притаманні водночас висока твердість, міцність, в’язкість і пружність. Кували із залізних штаб з різною місткістю вуглецю, зі сталі м’якої і твердої.